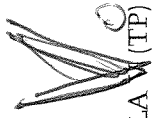

L. DOLEŽEL:

Heterocosmica

KAPITOLA (TP)

Narativní modalita

Základními stavebními prvky narativních světů jsou kategorie osoby, přírodní síly, stavu, události, akce, interakce, duševního života atd., které jsme zavedli v kapitolách I-IV. Opakujeme však, že svět je makrostruktura a jeho „řád“ je určen globálními omezeními. Fikční světy narativu jsou organizovány globálními operacemi dvojího druhu. První z nich, *výběr*, rozhoduje, které kategorie budou do konstruovaného světa připuštěny jako jeho složky. Výběrem je určen kategoriální typ světa: svět s jednou osobou nebo s více osobami, svět fyzických nebo duševních událostí, svět intencionálního konání nebo neintencionálních procesů, svět s přírodou nebo bez přírody apod. Tyto typy jsou ideální struktury, které vytvářejí kategoriální řád konkrétního fikčního narativního světa tím, že se mnoha a různými způsoby spojují (jak jsme to pozorovali v kapitolách I a III). Druhá, *formativní operace* tvaruje narativní světy ve struktury, které mají schopnost tvořit (generovat) příběhy. Hlavní formativní faktory tohoto druhu jsou modalita. Hrají tuto úlohu proto, že mají přímý vliv na konání: jsou to rudimentární a nevyhnutelná omezení, která musí osoby jednající ve světě přijmout.¹⁵⁶ Jestliže například v určitém světě nějaká norma zakazuje určitý druh akce, pak to má vliv na konání všech obyvatel tohoto světa. V teorii akce postihl rozhodující úlohu modalit von Wright (1968), v naratologii jejich globální formativní potence rozpoznali implicitně Vladimír Propp a explicitně A. J. Greimas.¹⁵⁷

I. Modální systémy. Moderní období logicko-sémantické analýzy modalit začalo dvěma kroky: (1) Z klasické (aristotelovské) aletické modalit vyčlešil von Wright nový, deontický (normativní) systém:

„Člověk může porušit normativní řád (může proti němu hřešit), nemůže však porušit zákony přírody (nemůže proti nim hřešit)“; proto „je z formálního hlediska mnohem vhodnější považovat tyto dva druhy modalit, deontickou a logickou, za navzájem nezávislé“ (von Wright 1968, s. 65, 61). Von Wright postřehl, že operátory deontických a aletických modalit mají stejnou formální strukturu a že tato struktura odpovídá trojici logických kvantifikátorů (1968; viz též Follesdal a Hilpinen 1971, s. 8; Hintikka 1971, s. 62; Kalinowski 1972, s. 80; Aquist 1987, s. 8-11). Jiní logikové ukázali, že rovněž axiologické operátory (Rescher 1969; Ivin 1970) a epistemické operátory (Hintikka 1962; Hintikka a Hintikka 1989, s. 17-35) mohou být podobně uspořádány v trojice. V tabulce 2 - která je rozšířením tabulky von Wrightovy (1968, s. 14) - zobrazujeme v analogii s kvantifikátory soubor modálních systémů, který jsme přijali pro naši fikční sémantiku.¹⁵⁸

Tabulka 2

Kvantifikátory	Operátory			Epistemické
	Aletické	Deontické	Axiologické	
E existenční	M možný	D dovolený	A hodnotný	K známý
~E negativní	~M nemožný	~D nedovolený	~A nehodnotný	~K neznámý
~E- obecný	~M- nutný	~D- povinný	~A- indiferentní	Ko věřený

V aktuálním světě mají konatelé co činit s propleteným svazkem modálních omezení. Avšak ve formování fikčních světů mohou být modální systémy rozmanitě manipulovány. Základní, ale nejproduktivnější manipulace spočívá v tom, že se jeden systém povyší do dominantní pozice a tím blokuje působení jiných systémů. Vznikají tak modálně stejnorodé fikční světy. V těchto světech se vytvářejí základní („atomické“) příběhy, jádro narativity. Předvedeme tento narativní potenciál tím, že naznačíme, jak jednotlivé modální systémy určují strukturu fikčních světů.

2. Aletická omezení. Aletické modality možnosti, nemožnosti a nutnosti stanoví základní podmínky fikčního světa, zejména jeho kauzalitu, časové a prostorové parametry, jakož i akční schopnosti osob.

2.1. Přirozené a nadpřirozené světy. Jestliže modality aktuálního světa určují, co je možné, nemožné a nutné ve světě fikčním, vzniká přirozený fikční svět. Přirozené fikční světy jsou jedním případem v obsáhlé sbírce „fyzikálně možných“ světů (Bradley a Swartz 1979, s. 6; viz též Rescher 1975, s. 144-149; též Pr.2.2 výše); v těchto světech neexistuje a neuděje se nic, co by porušovalo zákony aktuálního světa. Kirckham definuje též soubor světů s použitím jiného termínu: „Zvláštní důležitost má podmnožina přirozené možných světů, podmnožina, která vykazuje všechny a pouze ty přirodní zákony, které jsou zákony aktuálního světa“ (1992, s. 15). Aletické podmínky přirozeného světa určují povahu všech entit světa, zejména na povahu jeho osob. Fikční osoby přirozeného světa jsou možné protějšky lidských bytostí, jejich vlastnosti a akční schopnosti jsou fikční projekce atributů aktuálních osob.¹⁵⁹ Například chůze je akce možná pro takovou fikční osobu, kdežto učinit se neviditelnou možné není.

Fikční světy, které porušují zákony aktuálního světa, jsou fyzikálně nemožné, nadpřirozené světy. Jejich hlavním formativním principem je nové rozložení A-operátoru: co je nemožné v přirozeném světě, stává se možným v jeho nadpřirozeném protějšku. Chci rychle předejít jednomu vážnému nedorozumění, které vzniká, když se mate fyzikální a logická (ne)možnost. Logikové možných světů podávají jasně vysvětlení tohoto rozdílu: „Možným světům... rozumu máme nejen fyzikálně možný svět... Do možných světů zahrnujeme nespočetné světy, které jsou fyzikálně nemožné... Fyzikálně možné světy jsou vlastní podmnožinou všech možných světů; nebo, chceme-li vymezit tento rozdíl ostřeji, řekneme, že množina fyzikálně možných světů tvoří vlastní podmnožinu všech logicky možných světů“ (Bradley a Swartz 1979, s. 6 a schéma 1.c; viz též Rescher 1975, s. 155-161; Nolt 1984, s. 55). Jinými slovy, fyzikálně nemožné světy jsou možné logicky. Pouze světy, které obsahují nebo implikují protiklad, jsou logicky nemožné nebo nemožné *simpliciter* (Pr.2.2, VI.4.2). Použití modálního kritéria pro rozlišení přirozených a nadpřirozených světů nám dává možnost vyhnout se ontologickým závazkům a subjektivním míněním a zároveň obchází účinek změn ve vědeckém poznání a v interpretaci přirodních zákonů.

Nové rozložení M-operátoru určuje strukturu nadpřirozeného světa v několika podstatných rysech:

a) Nadpřirozený svět obývají fyzikálně nemožné bytosti - bozi, duchové, příšery atd. Jsou obdařeny vlastnostmi a akčními schopnostmi, které jsou odepřeny osobám světa přirozeného. Nadpřirozené bytosti často ztělesňují přírodní sílu, takže to, co je neintencionální příčinností událostí ve světě přirozeném, stává se intencionálním konáním v jeho nadpřirozeném protějšku.

b) Vybrané osoby přirozeného světa nabývají vlastností a akčních schopností, které nejsou dány obyčejným osobám tohoto světa, např. stát se neviditelným, létat na koberci apod. Tento postup vytváří hybridní osoby, hrdiny mýtů, pohádek a legend, kteří jsou schopni vykonávat nadpřirozené činy a zároveň zůstávají přirození ve svých základních vlastnostech (zejména smrtelnosti).

c) Neživé předměty jsou personifikovány, tj. získávají duševní život a intencionalitu: socha se stává konatelem - legenda o Donu Juanovi, narativy Alexandra Puškina, povídka Prospera Merimée La Vénus d'Ille (Jakobson 1987; Todorov 1970, s. 84-85, 92-93), mluvčí zrcadlo v pohádkovém světě atd. V tomto ohledu jsou zvířata jako mezilehlá kategorie fikční sémantiky (II.2) zvláště tvárná. Ve světě zvířecích příběhů (jejich nejvýraznějším příkladem je bajka) se snadno přetvářejí v plně vyvinuté osoby s charakteristickými lidskými vlastnostmi a akčními schopnostmi, počítaje v to i schopnost řeči.

Přirozený svět generuje příběhy lidského osudu. Jsou to příběhy velmi různorodé, ale od samého počátku vypravčeství jsou obvykle tragické povahy.¹⁰⁰ Jejich nejběžnější průběh je degradace - od kulturnosti k divošství (Výspa pokeru Josepha Conrada), od civilizace k jejímu zničení (Příběh o nejdůležitější věci Jevgenije Zamjatina), od života k smrti (*Utrpení mladého Werthera* J. W. Goetha, *Smrt Vergíliova* Hermana Brocha), od bohatství k chudobě (druhá část *Malé Dorrítley*; viz výše III.3), od výsady k pokoření (*Král Lear* Williama Shakespeara), od lásky k zradě (*Paní Bovaryová* Gustava Flauberta), od rodiny k osamění (*Aracoeli* Elsy Morantové). Nadto podle dobře známého „zákona“ interakce vede ameliorace jedné osoby obvykle k degradaci osoby jiné (viz Bremond 1973, s. 64; zde výše IV.1).

Nestálost nebo mizerie lidského osudu je zvláště nápadná v protikladu k rajským podmínkám existence bohů. V starověkých mýtech žijí bohové „snadno a odděleně od nás a žijí navždycky; jsou ve stálých konfliktech, ale nezažívají žádný skutečný zármutek nebo trvalou pohromu“ (Redfield 1975, s. 31). Je však paradoxní, že osob-

nosti mytických bohů, jejich duševní život, motivace, akce a interakce jsou stejné jako u lidí (viz Barnes 1974, s. 121). Antropomorfnímus božských bytostí je výmluvný pozůstatek původu nadpřirozeného světa: je to svět, který překračuje svět lidský, ale zároveň svět stvořený lidskou představivostí.

Aletický protiklad mezi přirozeným a nadpřirozeným světem přemostují světy mezilehlé. Sny, halucinace, šílenství, změněné stavy vyvolané drogami jsou fyzikálně možné, lidské zkušenosti; zároveň se v těchto rámcích objevují fyzikálně nemožné osoby, předměty a události. Fikční příběhy využily pozoruhodné možnosti mezilehlých světů v mnoha formách a funkcích. Zmiňme se jen o proleptickém a ověřením rušícím využití snů (Traillová 1996, s. 16-17) a o zpochybnutí funkci šílenství (*Dvojník* Dostojevského).

2.2. Aletické vybavení. Svět je zkonstruován jako přirozený nebo nadpřirozený kodexovými aletickými modalitami, tj. omezeními, která jsou vložena na svět jako celek. Ale modalita jsou také subjektivní, specifické pro určitou osobu; jejich obor se liší od osoby k osobě.¹⁰¹ Subjektivní M-operátor udává, které akce jsou v oboru možností určité osoby. Tento operátor nereguluje přiležitosti ke konání, nýbrž osobní „kompetenci dovedností“ (Greimas [1979] 1989, s. 11). Jestliže v oboru možností určité osoby je vidět nebo plavat, pak tato osoba má schopnost vidět nebo plavat, at má, nebo nemá přiležitost tuto schopnost uplatnit. Nadpřirozené osoby (s výjimkou všemocných božstev) mají též své ohraničené aletické vybavení, určené jejich místem v panteonu, jejich oblastí vlády atd. Pro fikční sémantiku však je zajímavý především aletický potenciál přirozených (lidských) osob a můj výklad se omezuje na tento případ.

Ze sémantiky osoby a akce předložené v kapitolách II a IV vyplývá, že subjektivní M-operátor reguluje tři druhy schopnosti: fyzické - tělesné dispozice pro vykonávání akcí, nástrojové - dovednost pro výrobu a používání nástrojů, a duševní - citlivost smyslů a obor duševních operací. Souhrn fyzických, nástrojových a duševních schopností osoby tvoří její aletické vybavení. Tento pojem je zobecněním Dantova „inventáře nebo repertoáru“ akčních mocností (1973, s. 120). Následují tohoto filozofa v tom, že označují aletické vybavení osoby jako normální, jestliže odpovídá lidskému standardu, a jako podnormální, jestliže osoba trpí nějakým nedostatkem (například ztrátou čichu nebo zraku). Aletická ztráta, podotýká

Danto, má vážné důsledky pro celou existenci osoby, protože „postihuje *veškerý slovník zkušenosti*“ (1973, s. 130). Fikční sémantika doplňuje Danta tím, že zavádí též opačný druh „odchylky“, aletické obohacení. V tomto případě se aletické vybavení osoby stává nadnormální, je nad standardem, avšak nepřesahuje aletické podmínky přirozeného světa. Modální ztráta a obohacení stanoví hranice subjektivní schopnosti: od úplné invalidity k úžasné fyzické zdatnosti, od primitivních nástrojů k utopické technice, od idiotství a necitelnosti k tvořivosti a „paranormálnímu“ sílám. Aletické vybavení osoby není předem a natrvalo stanoveno. Mění se dvojím způsobem, nabytím nových schopností a ztrátou schopností existujících. Schopnosti se získávají především učním a vyučováním a ztrácejí se zapomináním nebo ochromením.

Celková aletická struktura fikčního světa je určena společně kodexovými a subjektivními M-operátory; kodexové operátory tvoří celý svět, subjektivní vymezují oblasti jednotlivých osob. Zdravím velké rodiny aletických příběhů je napětí mezi danými makro-podmínkami a vzpurnými subjektivními potenciemi. Představme jejich nejdramatičtější exemplář – příběh aletického cizince.

2.3. Vidoucí mezi slepými. Aletický cizinec je fikční osoba, jejíž aletické vybavení se odchyluje v nějakém základním rysu od standardu světa. V narativu H. G. Wellse *Kraj slepců* (1904) je aletický standard takový, že všichni obyvatelé světa postrádají zrak. Jinak „byli silní a schopní“ (s. 7) a citlivost jejich jiných smyslů byla zotřena. Suverenitu tohoto světa zajišťuje úplná zeměpisná a historická izolace. Přírodní katastrofa oddělila údolí od vnějšího světa, takže se stalo prakticky nedostupným. Historické izolace se dosáhlo, když tuto věk vidění změnil v legendu. Wells předznamenává Danta, když tuto specifickou aletickou ztrátu promítá v obecnou podmínku existence: ochuzení jazyka („názyvy pro všechny věci zraku zmizely a změnily se“), psychologický posun („vytvořili si nové představy svýma ještě citlivějšíma ušima a špičkami prstů“) a mytologické ozvláštnění („svět... byl zprvu prázdnou propastí ve skalách, a pak přišly nejdříve bezduché věci bez daru dotyku a lamy a několik jiných bytostí, které měly málo rozumu, a pak lidé a nakonec andělé“) (s. 16). Nunez, osoba obdařená zrakem, se zřítí náhodou do údolí a ocitá se v roli aletického cizince. Obyvatelé světa ho soudí podle svého aletického standardu a považují ho za podnormálního: jeho smysly jsou „nedo-

konalé“ a „plete do řeči slova, která nic neznamenají“ (s. 14). Zato Nunez se cítí nadřazený postiženému populaci a pokouší se sehrát scénář normálního světa: „V zemi slepých je jednoooký králem.“ Jeho coup d'état je však snadno zmařen, podřadnost jeho aletického vybavení dokázána a on sám je nucen přijmout postavení „služebníka“. Může se stát plnoprávným občanem tohoto světa jedině tehdy, jestliže se podrobí operaci, která ho zbaví zraku. Ačkoliv je silně přitahován k jedné ženě kmene slepých, Nunez toto konečné přizpůsobení odmítá. Uvědomí si, že jen svět *viděný* je krásný, rozlehlý a svobodný. Narativ končí ve chvíli, kdy Nunez, pokoušející se uniknout z údolí, se vznáší mezi světem slepých a světem vidomých.

Wellsova povídka potvrzuje rozhodující úlohu aletických modalit v konstrukci světa; tyto modality vytvářejí základy, jak globální, tak osobní, na nichž jsou fikční světy postaveny a na nichž se sehrávají jejich příběhy. Proplétání kodexových a subjektivních možností, nemožností a nutností znamená, že existence a konání fikčních osob jsou omezeny dvojnásobně, jak globálním aletickým tvarem světa, tak individuálním aletickým vybavením.¹⁰² Tragická povaha lidského osudu má patrně své kořeny v tom, že navzdory všemu vědeckému a technickému pokroku je stále nemožné, aby osoba unikla z aletických omezení přirozeného světa.

3. Deontická omezení. Modality deontického systému (D-operátory) určují vzhled fikčních světů především v podobě zakazujících nebo předpisujících norem; tyto normy stanoví, které akce jsou zakázané, povinné nebo dovolené (viz von Wright 1963b). Stejně jako ostatní modality se D-operátory liší ve svém oboru (oblasti platnosti): kodexové normy jsou platné v celém světě, subjektivní normy specifikují zákazy nebo povinnosti pro jednotlivé osoby. Deontické normy jsou závazné buď díky mlčky přijímaným konvencím (jako jsou zvyky určité kultury), anebo jako explicitně vyhlášená pravidla, směrnice a zákony.¹⁰³ Vyhlášení norem je výsadou určitých osob nebo společenstevních institucí, které také mají moc normy prosazovat.

3.1. Pokladnice příběhů. Jakmile jsou do světa zavedeny D-normy, všechny vykonávané akce jsou podrobeny deontickému hodnocení. Jedna a táž akce může mít za různých deontických podmínek zcela různou povahu a důsledky. Řekněme, že osoba cestuje na Sibiř. Sama o sobě je tato akce deonticky neutrální. Avšak když se podníká za určených D-podmínek, akce nabývá deontický příznak: může

to být příjemný výlet (turistika), jestliže je akce dovolena, provinění, jestliže je zakázána (uniknutí vězně z tábora), nebo úkol, je-li povinná (obchodník, který jede podepsat obchodní smlouvu).

Deontická příznakovost akcí je nejbohatším zdrojem narativity; generuje slavnou trojici *pádu* (porušení normy - potrestání), *zkoušky* (povinnost splnění - odměna) a *tísne* (konflikt povinností). Tyto příběhy se vypravují znovu a znovu, od mýtů a pohádek až k současné fikci. „Porušení“ a „zkouška“ mají význačné místo již v Popově narativní gramatice (1928). Tíseň definoval von Wright jako situaci, v níž konající osoba sledává nemožným uspokojit protikladné, ale stejně platné normy. Jeho příklad tísně je biblický příběh Jefta.¹⁶⁴ Popularita těchto deontických příběhů ospravedlňuje poděření, že ve fikčních světech jsou zákazy často vydávány jen proto, aby byly porušeny, a povinnosti uloženy jen proto, aby nebyly splněny.

Deontická struktura fikčního světa se mění zavedením nových norem a pozměněním nebo zrušením norem existujících. Jsou-li nějaké zákazy nebo povinnosti zrušeny, akce v jejich oboru se stávají dovolenými. Tato změna je základem příběhu deontického nabytí, protože rozšiřuje oblast dovoleného, a tím také oblast svobody osob jednajících ve světě. Narativy společenského, národního, rasového nebo osobního osvobození jsou význačné manifestace této struktury. Naproti tomu uložení nových zákazů a povinností zužuje oblast dovoleného a tak generuje příběh deontické ztráty. Narativy zotročení, útisku a uvěznění realizují tento vzorec.

Přítomnost deontického kodexu ve fikčním světě vede k nevyhnutelnému napětí mezi subjektivními morálními postoji a společensky uloženými normami. Osobní stanoviska vůči kodexu sahají od podrobení přes reformu ke vzpouře (viz Merton 1957, s. 139-157). Nejpůsobivější příběh tohoto morálního napětí je zakázaná vášeň. Dokud paní de Renaldová ze Stendhalova románu *Červený a černý* (1830) pěstuje svůj vztah s Julienem, jako by byla svobodná od povinnosti, prožívá jen radosti erotické hry. Když však je tvrdě donucena uvědomit si, že miluje muže, který „není vůbec její manžel“ [qui n'est point son mari], její rozkoš se změní v utrpení. Uzná poté deontický kodex svého světa, označí své akce jako cizoložství (viz Tanner 1979, s. 15-16) a podrobí se železné logice příběhu pádu.

3.2. Raskolnikov a Švejck. Nejvýmluvnější případ konfliktu mezi deontickým kodexem a osobními tužbami je příběh deontického cizince. Deontický cizinec je osoba, která se vyjme z působnosti kodexu svého světa a sleduje své vlastní zásady. Raskolnikov, hrdina *Zločinnu a trestu* (1866) F. M. Dostojevského, vypracovává explicitní ideologické ospravedlnění cizincovy výsady: „mimořádným“ lidem je dovoleno, nebo dokonce mají povinnost činit to, co kodex zakazuje, protože jejich posláním může být „zachránit veškeré lidstvo“ (část 3, kap. 5). V důsledku této výjimky není zavraždění staré zastavárnice ničím víc než zabitím vši. Raskolnikov zůstává věren své ideologii do samého konce: v rozhovoru se sestrou Duňou (část 6, kap. 7) trvá na tom, že nespáchal žádný zločin, a dokonce i na Sibiři (epilog) necítí žádné výčitky. Avšak racionální ospravedlnění ho nemůže zachránit před emocionálními důsledky provinění, od podivné, nekontrolovatelné trýzně. Tím, že zabil lidskou bytost, Raskolnikov „zabil sám sebe“.

Dostojevskij podrobuje Raskolnikova logice příběhu pádu a tak buduje svou kauzu proti „nadčlověku“, který se vlastním rozhodnutím vymaňuje z absolutních (božsky daných) norem. Leč ne všechny normy mají tuto autoritu; mnohé se ve skutečnosti opírají o instituce, jejichž legitimita je pochybná. Osoba, která uvádí v pochybnost kodex uložený takovou institucí, jedná vpravdě na základě vyšší morální autority a pád není nutně jejím příběhem. Populární hrdina *Dobrého vojáka Švejka* (1921-1923) Jaroslava Haška je deontický cizinec s podivuhodným posláním, které sleduje svéráznými prostředky.

Dobry voják žije ve fikčním světě, který je ovládan výhradně povinnostmi a zákazy. Modalita povinného řídí společenské konání, modalita zákazu konání osobní. Normy Švejckova světa se opírají o typickou instituci arogantní autority, o armádu. Obyvatelé fikčního světa, kde všechno je buď povinné, nebo zakázané a nic není dovolené, mají k dispozici dvě základní strategie: buď vykonávají povinnosti a jako loajální podřízené se vzdají osobních intencí, nebo jednájí proti zákazům a stanou se provinilci (osoby mimo zákon). Švejckova originalita spočívá v tom, že vymyslí a úspěšně sleduje novou strategii, která mu umožňuje poradit si s podmínkami jeho světa; je to strategie *homo ludens*.¹⁶⁵ Švejckovo hravé konání nabývá mnoha verbálních i fyzických forem. Dosahuje pravého mistrovství

v dobrodružných výpravách, jako je tzv. „budějovická anabáze“ (svazek 2, kap. 2), kde Švejk vytváří prostor hravé svobody tím, že striktně vykonává rozkazy. Jeho úniky mají ovšem krátké trvání; je považován za provinilce a zastaven příslušnými autoritami. Avšak jeho prohlášení, že je nevinen, jsou nakonec přijata a dobrý voják se nonšalantně vrací na cestu povinnosti.

Švejkova ludičská strategie je zřejmě nedostatečná k tomu, aby změnila deontické podmínky jeho fikčního světa, má však vážné důsledky pro autoritu normotvořné instituce. Švejkova hravá výzva zbavuje vojenskou mašinerii jejích majestátních šatů a ukazuje ji, jaká skutečně je: absurdní a směšná.

4. Axiologická omezení. Dobré a špatné existuje v mnoha „odřezcích“ (viz von Wright 1963c), ale obecný důsledek A-operatorů je transformace entit světa (předmětů, stavů věcí, událostí, akcí, osob) v hodnoty a nehodnoty. Společenská skupina, kultura, dějinné období valorizují svět svými axiologickými kodexy. Valorizace je však silně závislá na struktuře osobnosti, a proto jsou axiologické modalities velmi náchylné k subjektivizaci: co je hodnotné pro jednu osobu, může být nehodnotné pro osobu jinou.¹⁶⁶ Celková axiologická struktura fikčních světů je vytvářena různými kombinacemi a hierarchiemi kodexových a subjektivních A-operatorů.

4.1. Hledání. Valorizace světa je patrně nejsilnější pobídkou akce; přitomnost hodnot a nehodnot vyvolává v konatelích touhu a odpor (II.5.2). Pro normální osobu jsou hodnoty žádoucí, přitažlivé, nehodnoty nežádoucí, odpudivé.¹⁶⁷ Jestliže osoba postrádá žádoucí hodnotu, započne zpravidla akce, kterými by tuto hodnotu získala. Získání hodnoty je základní axiologický příběh, obvykle rozvinutý do narativu hledání. Velké množství fikčních příběhů, od výpravy argonautů k milostným příběhům, je realizací této struktury (o tradici hledání [quest] v anglické a americké literatuře viz Schulz 1981).

Osobní axiologické vztahy podstatně komplikují strukturu hledání. Jestliže se hledající osoba pokouší získat hodnotu, které se nechce vzdát její držitel, vzniká nevyhnutelně konflikt, ledaže by držitel předal tuto hodnotu gestem obětování nebo daru. Snadno si vyvodíme, že podobné intencionální a akční důsledky vznikají, jestliže dvě hledající osoby usilují o jednu a tutéž hodnotu. Naproti tomu hledající osoba a jeho pomocníci (spojenci) spolupracují, aby nabyli touženou hodnotu (IV.3.1, 3.2).

4.2. Pečorin a Babbitt. Subjektivní odmítnutí axiologického pořádku světa generuje příběh axiologického cizince. Tato role, typická pro „romantického hrdinu“, ale neomezená na něho, nabyvá mnoha forem, „sahajících od nedokonalého přizpůsobení k úplnému odmítnutí“ (Garber 1982, s. 153). Zvláštní zmínku zasluhují dva z těchto cizinců, nihilista a axiologický rebel.

Nihilista je osoba, která popírá axiologický řád světa a nahrazuje ho subjektivní axiologií s jediným operátorem: indifference. Nihilista odmítá sám postup valorizace a konstruuje svět bez hodnot a nehodnot. Jeho krédo je vyjádřeno přesně ve slovech Pečorina, protagonisty *Hrdiny naší doby* (1840) Michaila Lermontova: „Abych řekl pravdu, my jsme lhostejní ke všemu kromě sami k sobě“ (s. 217). „Vysmívám se všemu na světě, zvláště citům“ (s. 246). Protože nihilista devalorizace postihuje zejména základní lidské hodnoty, jako jsou láska, přátelství a dobrotivost, také jeho akce jsou soustavně destruktivní. Pečorin zničí své přátelství s Grušnickým (a poté Grušnického samého), zničí svůj vztah k Mary a dokonce i svou lásku k Věře – jediný opravdový cit, který kdy zažil.¹⁶⁸

Axiologický rebel popírá A-kodex tím, že si vytvoří protikladnou subjektivní axiologii. Co je hodnotou v kodexu, je nehodnotou v rebelově subjektivním systému a naopak. Román Sinclaira Lewise *Babbitt* (1922) konstruuje fikční svět, v němž neomezeně vládnou hodnoty americké střední třídy. Kodex valorizuje materiální předměty ve znaky společenského postavení a ukládá standardizaci a konformismus. Ložnice v Babbittově domě byla vybavena „podle jednoho z nejlepších návrhů“, „stoleček se standardní elektrickou lampou na čtení... a standardní knihou na usnutí“ (s. 20)... Každý druhý dům na Květinovém vrchu měl přesně takovou ložnici“ (s. 21). Babbitt je axiologicky dobře přizpůsobená osoba, má pocit „loajálnosti a důležitosti“ (s. 16). „Bohémští“ Doppelbrausovi jsou považováni za podezřelí, ba jsou terčem posměchu. Náhle však, když spočítal všechny své hodnoty, Babbitt objevil ve svém inventáři prázdné místo: „Nevím, zda jsem zcela spokojený.“ Neurčitý pocit, že se mu nedostává „pravé“ hodnoty, motivuje Babbittovo odmítnutí kodexu předmětů a jeho návrat k ideálům mládí. Jeho vzpoura je osvobození akt, protože mu přináší uspokojení, ba dokonce štěstí. Vzpoura však má krátké trvání. Babbitt je rychle přiveden zpět do stáda a vrací se ke své rodině, obci, byznysu: „Přisahal věrnost man-

želce... Zenithu... obchodní podnikavosti... Hiphurá klubu... každému článku víry vyznávané Klanem Dobrých Kumpánů“ (s. 391). Leč poslední akt Babbittovy fikční existence je gesto vzdoru: dává požeňání a povzbuzení svému synovi, axiologickému rebelovi nové generace (s. 404).

5. Epistemická omezení. Modální systém vědění, nevědění a věření ukládá na fikční svět epistemický řád. Kodexové epistemické modalities jsou vyjádřeny ve společenských reprezentacích, jako jsou vědecké poznání, ideologie, náboženství, kulturní mýty. Subjektivní E-operátory definují osobní epistemický soubor, vědění a mínění, které má určitý jedinec o sobě a o světě. Subjektivní epistemický soubor obsahuje vybrané a syntetizované části „internalizovaného“ společenského vědění a věření (IV.2.2). Osoba fikčního světa je epistemická „monáda“, která nazírá sebe, jiné osoby a celý svět z určitého charakteristického pozorovacího bodu. Tato epistemická perspektiva, to, co konatel ví, neví nebo věří o světě, určuje do značné míry praktické uvažování osoby a v důsledku toho její akce a interakce.

5.1. Epistemické hledání. Epistemické modalities generují příběhy hlavně díky tomu, že vědění fikčních osob je rozloženo nerovnoměrně. Tato nerovnováha vytváří základní epistemický narativ, příběh s tajemstvím (záhadou): něco, co se stalo ve fikčním světě, je (některým) obyvatelům neznámo anebo o tom mají falešné mínění. Strukturu příběhu s tajemstvím popsal Šklovskij (1929); postřehl ji nejen v detektivkách, ale také v Dickensově *Malé Dorritce* (III.3.2).¹⁰⁹ Rutherford rozlišuje tři stadia „hádanek“: její předložení, zesílení v řadě dílčích, opožděných nebo podezřelých odpovědí, a nakonec její řešení. Poukazuje na to, že některé žánry (jako například detektivka) skýtají řešení „jednoduché, konečné a absolutní“, zatímco jiné (jako například psychologický román) mohou navrhnout řešení mnohá (1975, s. 208). Barthes zahrnuje epistemické modalities do svého systému „kódů“ pod označením „kód hermeneutický“; pracovává Šklovského pojem „retardace“ tak, že rozlišuje léčku, dvojznačnost, dílčí odpověď, prozatímní odpověď a zablokování – všechny tyto postupy směřují k zvýšení napětí a čtenářovy zvědavosti (1970, s. 82). Sled „napětí – překvapení“ vysvětluje trvalou přitažlivost příběhu s tajemstvím.

Příběh s tajemstvím je zvláštní případ epistemického hledání, narativu, jehož modálním základem je transformace nevědění nebo

falešného mínění ve vědění. Todorov (1971, 1975) naznačil široký rejstřík epistemického hledání, když do něho zahrnul *Hledání sv. grálu*, některé povídky Henryho Jamese a *Srdce temnoty* Josepha Conrada. Epistemické hledání je též jádrem *Bildungsrománu*,¹⁷⁰ avšak tematický rozsah tohoto žánru je širší; je to narativ „vzniku (*Wenden*) individuálního hrdiny“, jeho „procesu dospívání“ (Swales 1978, s. 28, 30; V.2.2 výše). Získání dovedností a růst vědění je červenu nití tohoto procesu. Tuto epistemickou bázi postřehla Sulcemanová, která definuje příběh *Bildungsrománu* jako „paralelní dvojí transformaci prodělanou protagonistou; první je transformace z *nezralosti* (sama sebe) v *poznání* (sebe sama); druhá je transformace z *pasivity* v *akci*“ (1985, s. 65). Ve vzorovém německém *Bildungsrománu*, *Viléma Meistersa letech učednických* (1795–1796) J. W. Goetha, zahrnuje epistemický růst hrdiny odhalení několika záhad (neznámých nebo nejasných příbězenských vztahů). Goethův román nekonstruuje proces dospívání jako lineární získávání vědění, nýbrž jako řadu pokusů a omylů. Společenské instituce – umělecké (divadlo) a politické (Společnost věže) – jsou průchody, jimiž se Vilém přibližuje moudrosti. V Goethově konstrukci není *Bildung* osoby pouze dosažení určitých cílů, nýbrž především stále úsilí po poznání (viz Selbmann 1984, s. 74). Vilém si neosvojuje jistoty, nýbrž „možnosti koexistující v lidské existenci“ (Swales 1978, s. 70).

5.2. Klam. Komunikace mezi fikčními osobami (IV.1.2) má též svou epistemickou stránku: je podrobena pravdivostnímu hodnocení vzhledem k stavu věcí ve fikčním světě (VI.2). Osoby pronášejí pravdivé nebo nepravdivé výroky, lži, nezaručené zprávy atd. Podvodník používá lži, našeptávání a pomluv protivíciích se fikčním faktům jako nástrojů k tomu, aby ovlivnil osobu nebo osoby, které fikční fakty neznají nebo jich nedbají. Cíl podvodníka je podnitit nevědomou osobu k akci na základě falešné informace. Nejslavnější ze všech klamatelů, Shakespearův Jago, přesvědčí Othella o Desdemonině nevěře a dovede Maura s pomocí jeho sebeklamu a slepé vášně k tomu, aby ji zavraždil. Ačkoliv rasové především zaznívají v pozadí, příběh klamu v *Othellovi* je rozehrán především mezosobními emocionálními motivacemi: Jagovou závistí, Othellovou žárlivostí, Desdemoninou oddaností.

Co je osobní v *Othellovi*, je společenské v *Cestě do Indie* (1924) E. M. Forstera. Zde žíví falešnou informací sebeklamy kolonialistů,

jejich společenských a rasových předsudky. Major Callendar, nediplomatický mluvčí těchto společenských reprezentací a emocí, to vyjadřuje zcela neomaleně: „Indové mi působí husí kůži“ (s. 26). V tomto sémiotickém prostředí se zpráva slečny Questedové nafukuje do jakési komunální pohádky, která vymyslí konspirační a promyšlený „zločin“ dr. Azize (s. 172). Koloniální autorita sice postupuje podle formální legální procedury, ale dr. Aziz je ještě před procesem shledán vinným emocemi „stáda“ (s. 151).¹⁷¹ Když slečna Questedová v rozhodující chvíli odmítá potvrdit lež, je prohlášena za zrádkyni, „která se zřekla svých vlastních lidí“ (s. 212). Tím, že odmítla společenskou reprezentace své skupiny, stala se epistemickým cizincem a musí opustit scénu.

6. Dvojdomé světy. Až do této chvíle jsem pojednával o modálně homogenních fikčních světech. Tyto atomické struktury, jejichž počet je omezen, se spojují, střídají, protínají a překrývají různým způsobem, a tak tvoří neomezené množství složených, molekulárních fikčních světů (viz Chan 1991). Nejjednodušší, ale velmi důležitý případ vzniká, když se dvě oblasti s protikladnými modálními podmínkami spojují v jeden fikční svět. Vzniká tak modálně heterogenní, dvojdomý svět. Strukturu dvojdomého světa můžeme též vysvětlit tak, že ve fikčním světě vzniklo rozštěpení způsobené změnou rozložení kodexových modalit jednoho a téhož modálního systému.

Všechny modální systémy mají schopnost vytvářet dvojdomé světy. Primární dvojdomou strukturou aletické modality je mytologický svět, vznikající kombinací přirozené a nadpřirozené oblasti. Reprezentativní dvojdomý svět deontického typu je tvořen změnou rozložení operátorů zákazu a povolení: co je zakázáno v jedné oblasti, je dovoleno v druhé, nebo co je dovoleno v jedné, v druhé je zakázáno. V základním dvojdomém světě axiologického typu jsou opačné oblasti ustaveny protikladnými axiologickými kodexy: co je hodnotou v jedné oblasti (pro jednu skupinu nebo kulturu), mění se v nehodnotu v druhé oblasti (pro jinou skupinu nebo kulturu). Nakonec rudimentární dvojdomá struktura epistemického typu vzniká, jestliže se svět skládá ze známé a neznámé oblasti.

Dvojdomé světy jsou plodnými zdroji příběhů díky svému vnitřnímu sémantickému napětí.¹⁷² Abych naznačil tuto narativní potenci, soustředím se na mytologický svět.

6.1. Mytologický svět. Dvě oblasti mytologického světa jsou nejen jasně odlišeny v aletickém ohledu, ale také přísně odděleny.¹⁷³ Obyvatelé nadpřirozené oblasti mají přístup do přirozené oblasti, ale pro lidské bytosti je nadpřirozená oblast mimo dosah. V důsledku své fyzické nedosažitelnosti je nadpřirozená oblast nedostupná lidskému poznání; jeví se jako tajemná, skrytá, transcendentalní „černá díra“. Obyvatelé přirozené oblasti jsou posedlí touto záhadou; jejich řízení po poznání se napájí z každého zdroje, i z toho nejpochybnějšího, který nabízejí samozvaní informátoři. Protože tyto zprávy nelze nezávisle verifikovat, získávají věrohodnost jen díky zvláštní autoritě nebo mimořádnému postavení informátorů (prorok, bohem inspirovaný pisatel atd.). Jejich zprávy jsou často protikladné, přesto však jsou horlivě rozšiřovány. Mýtus se posiluje tím, že znovu a znovu utvrzuje svou strukturu v narativním přenosu.

Asymetrie dostupnosti je spojena s asymetrií moci. Mytologická kosmologie je přísně hierarchický systém a tato hierarchie určuje povahu interakce mezi lidskými a nadpřirozenými bytostmi. Jakýkoliv pokus zasahovat do záležitostí bohů končí pro lidské bytosti vždy pohromou (příběh Sisyfův). Konflikt s bohy nemá naději na úspěch, jak poznal mocný bojovník Diomedes; bohy je možno zranit, ale nikdy ne porazit, protože jsou nesmrtelní (Illias, kniha 5). Naproti tomu není žádná záruka proti zásahu bohů do lidských záležitostí. Božské bytosti mohou pohrdat „bytostmi dne“, zároveň však jsou „neodolatelně puzeni k tomu, aby se míchaly do záležitostí smrtelníků, někdy přímo, častěji však tím, že manipulují za scénou“ (Barnes 1974, s. 97). I když jejich vláda nad přirozenou říší bývá omezena určitými pravidly nebo konvencemi, zásahy božstev jsou rozmarné, často arrogantní, a proto nepředvídatelné. V mytologickém světě nejsou lidé před nadpřirozenými bytostmi nikdy a nikde bezpeční.

Běžný způsob, jak bohové a duchové zasahují nepřimo, je duševní ovlivňování – vstřípit do mysli osoby intenci nebo touhu (například skrze sen). Nadpřirození interventi jako „zosobnění Náhody“ často používají prostředku akcidentu, aby provedli své intence (zbraň se zlomí, bojovník je postižen závratí apod.) (Barnes 1974, s. 110). Když nadpřirozené bytosti zasahují přímou akcí, neváhají se přizpůsobit fyzickému vzhledu bytosti přirozeného světa

přestrojením nebo změnou vnější podoby. Příběh Amphitryona prokazuje, že tímto lstivým prostředkem může božstvo oklamat i tu nejvěrnější lidskou bytost. Božské zásahy často způsobují, že se v přirozené oblasti stanou události nadpřirozené povahy. Lidské bytosti vnímají taková porušení modálního kodexu jako hluboké trhliny v přirozeném řádu, jako zázraky. Zázračné zásahy dále potvrzují a posilují mýtus, protože se mohou udát jedině ve světě této struktury.

Dějiny mytologického světa počínají příběhem stvoření: přirozený svět se rodí jako výplod prvotního světa nadpřirozeného. Různé kultury vytvořily různé verze mýtu stvoření. V biblické verzi je to božský performativní řečový akt, který způsobuje aletickou transformaci něčeho v existující vesmír.¹⁷⁴ Druhým krokem ve formování dvojdomé struktury je oddělení lidského světa od světa božského - příběh pádu nebo ztraceného ráje. Soužití s božstvem končí, když jsou lidé vyhnáni ze svého nadpřirozeného rajského bydliště do lopoty přirozeného světa. Tímto příběhem, který předznamenává narativy degradace charakteristické pro lidský osud (V.2.1), nabývá aletické rozhranění uvnitř mytologického světa konečnou podobu.

6.2. Cesty přes hranice světů. V rozděleném světě s neprostupnými hranicemi má příběh cesty přes hranici trvalou přitažlivost. Návštěva nadpřirozené oblasti vyžaduje speciální povolení, které se poskytuje jen vybraným lidským bytostem pro určitý účel a za přísných podmínek. Příběh cesty přes světové hranice existuje ve dvou variantách. V první variantě je návštěvník omezen na úlohu pozorovatele. Klasickým příkladem tohoto druhu je Odysseova návštěva Hádu (2. kniha *Odyssey*). Kirké dala Odysseovi radu, aby vykopal příkop a tak se oddělil od mrtvých. Odysseus se nemůže fyzicky angážovat s bytostmi podsvětí, ale může přes hranici světů komunikovat. Problém jazyka neexistuje: mrtví rozumějí a používají jazyk živého návštěvníka. V druhé verzi, doložené mýtem o Orfeovi, je lidský návštěvník připuštěn do podsvětí, aby vykonal určité poslání. Orfeus je částečně a dočasně propuštěn ze svého aletického pouta, ale namísto toho je vázán striktní deontickou podmínkou. Poslání začíná úspěšně, ale když Orfeus poruší daný zákaz, je tvrdě potrestán a musí se vrátit do lidského světa bez své milované ženy.

Moderní verze cesty přes světové hranice se zakládají na tradičním vzorci příběhu, ale docilují nových účinků. V Le Sageově

Kulhavém dáblovi (1707) cestuje dábel v opačném směru, do přirozeného světa, který pozoruje a komentuje. Avšak v několika epizodách podlehne pokušení zasahovat do lidského světa fyzickou akcí. Následuje tak prastarou tradici, která dává nadpřirozeným bytostem schopnost jednat v přirozeném světě. *Alenka v kráji divů* (1865) Lewis Carroll dává hrdince příležitost využít postupu přetváření; Alenka několikrát mění svůj fyzický vzhled, stávající se menší nebo větší.¹⁷⁵ Tyto změny nenastávají proto, že by byly nutné pro Alenčino konání v navštívené říši; vždyť její fyzické zásahy jsou mimimální. Jsou to bezúčelné, hravé metamorfózy, napodobující ludické podmínky říše divů. Skrovná fyzická interakce Alenky je kompenzována její dychtivou účastí v komunikaci. V tomto ohledu se opět dokonale přizpůsobuje povaze říše divů. Její obyvatelé nedělají prakticky nic jiného, sobuje povaze říše divů. Její obyvatelé nedělají prakticky nic jiného, než že mluví, bavíce se tvořivými, ludickými a performativními potencemi řečových aktů. Alenka nemá potřebu osvojit si tyto verbální schopnosti: každé dítě je ve hře se slovy doma. A jazykové přizpůsobení rovněž není nutné; díky starobylé narativní konvenci dvojdomého světa domorodci říše divů ovládají Alenčin lidský jazyk.

Vstupní termíny II

1. **Extense a intense.** Podle Gottloba Frega se význam jazykových výrazů skládá ze dvou vzájemně spjatých složek, z reference a smyslu. V této knize nazýváme referenci extensí, smysl intensí.¹ Pro tento úzus existují určité precedenty. Například jedna učebnice logiky pro lingvisty konstatuje, že rozlišení extense / intense „se nyní používá zhruba stejně jako Fregovo ‚Sinn‘ a ‚Bedeutung‘“ (Allwood, Andersson a Dahl 1977, s. 126, pozn. 1). Lyons praví, že *intense* a *extense* jsou termíny „používané pro týž nebo aspoň podobný kontrast“ jako *smyšl* a *reference* (1977, sv. 1, s. 174). Francouzská lingvistka Fuchsová připomíná explicitně Frega, když umísťuje „extensionální totožnost“ na úrovni reference a „intensionální totožnost“ na úrovni smyslu (Fuchs 1982, s. 16). V literární sémantice však tento terminologický pár způsobí jen zmatek, jestliže nebudeme dbát dvou varování. Za prvé *intense* je velmi podobná v psané i v mluvené podobě *intenci*, což je termín označující zcela jiný pojem (Linsky 1983, xxi-xxiii; viz II.2 výše). Za druhé v logické sémantice termín *intense* nebo *intensionální kontext* označuje složené syntaktické struktury jako „Jan se domnívá, že Pavel je zrádce“, kde neplatí běžná pravidla logického kalkulu (Guenther 1978, s. 46-47 podává jejich částečný výčet). To, co logikové nazývají intensionální sémantikou, je obvykle logika takových kontextů (Pelc 1977; Kutschera 1979; van Benthem 1988).

Vcelku se sémantikové shodují v tom, co je extense; většina definicí, podobně jako ta, která následuje, vyjadřuje jen jinými slovy tradiční pojem: „Extense výrazu je předmět nebo množina předmětů, k nimž výraz referuje, poukazuje nebo které naznačuje“ (Kirkham 1992, s. 4). Jinými slovy, extense je ta významová složka jazykového znaku, která orientuje znak směrem ke světu.² I když se

extensí jazykový znak obrací ke světu, předměty světa ji nemohou popsat nebo zobrazit. Extensionální význam musí být vyjádřen v metajazyku, v nějakém normalizovaném zobrazujícím systému. Zápas moderní sémantiky s pojmem extense je zápas o konstrukci jazyků, které by označovaly extense a pouze extense. Ideální extensionální jazyk by byl charakterizován přesnou korespondencí mezi entitami světa a jejich označeními. Je zřejmé, že přirozený jazyk tuto vlastnost nevykazuje. Ideálu extensionálního jazyka se přibližují některé umělé (nebo poloumělé) znakové systémy: taxonomické systémy - jako jsou označení vitamínů písmeny abecedy, botanická a zoologická terminologie, chemické formule, jakož i logické, matematické a programovací formalismy. Tato zobrazení jsou však vhodná jen pro speciální účely.³ Pro zobrazení extensionálního významu v běžném jazyce a v literatuře potřebujeme univerzální extensionální metajazyk. Každý čtenář a vykladač literatury je obeznán s neformálními extensionálními zobrazeními, která poskytuje parafráze: vyjádření tématu, nástin obsahu, shrnutí příběhu, interpretace. Známe také občasné pokusy o vypracování přesnějšího, i když nutně dílčího extensionálního jazyka pro narativ (motivy Tomaševského, Proppovy funkce, Greimasovi aktanti). Pokračoval jsem tímto směrem, když jsem navrhl extensionální zobrazení motivů na dvou úrovních (viz VTI.2.1-2.2). Zároveň jsem však zdůraznil, že první část této knihy se nevěnuje základním narativním jednotkám, nýbrž narativním makrostrukturám. Je to extensionální sémantika fikčních světů.

Mnohé důležité problémy extensionální sémantiky zůstávají nevyřešeny. Pojem intense je podstatně složitější, a proto nepřekvapuje, že je pojímán radikálně různými způsoby. Ponechávám stranou výše zmíněné extensionální kontexty a upozorňuji pouze na dvě nedávná pojetí. První je Montagueova „gramatika“, podle níž jsou intense funkce od extensí k možným světům (Montague 1974; viz též Tichý 1971, s. 278). Barbara Partee však poukázala na to, že tato koncepce není dostatečně jemná, aby mohla být přijata jako teorie intensionálního významu. Montagueovy funkce „zůstávají funkcemi v *extensionálním* smyslu“, protože možné světy jsou konečnými extensionální množinami (1989, s. 119). Již dříve byl v Montagueově gramatice postaven další problematický rys: „Tato analýza intense učinila tento pojem v podstatě nezávislým na jazyku. Jak její oblast

(možné světy), tak její hodnoty (předměty a pravdivostní hodnoty) jsou mimojazykové entity“ (Allwood, Andersson a Dahl 1977, s. 129). Intensionální sémantika „nezávislá na jazyku“ je bez užítka pro studium literárního významu, významu, který je nutně vyjádřen v určitém jazyku.

Druhá koncepce chápe intensi určitého výrazu jako „informační obsah tohoto výrazu“ (Kirkham 1992, s. 8). V tomto pojetí intense odpovídá „lexikografickému významu“ a může být vyjádřena interpretujícími výrazy. Intensionální význam se tak stává „závislým na jazyku“. Ale ani toto pojetí neuspokojuje zcela potřeby literární sémantiky, hlavně proto, že výrazy s jedním a tímž informačním obsahem se chápou jako „intensionálně ekvivalentní“, a proto navzájem záměnné: starý mládenec = starší neženatý muž, srdce = orgán pumpující krev, Walter Scott = autor *Waterley*.

Literární texty využívají ke svému prospěchu významové rozdíly mezi výrazy se stejným informačním obsahem. Dokazují tak prázdnotu pojmu intensionální ekvivalence (absolutní synonymity). Dokazují, že intense je nutně vázána k textuře, k formě (strukturaci) výrazu; intensi tvoří ty složky významu, které jazykový znak nabývá skrze texturu (VTI.2.3).⁵ Formálně řečeno intense jsou funkce od extensí k texturám. Intensionální fikční sémantika váže rámec možných světů k textové teorii.

Rozhodující úloha intensionálního významu v literatuře se vysvětluje estetickými faktory. Extensionální význam je esteticky neutrální; teprve na úrovni intense je dosaženo esteticky účinného významu. Literatura (poezie) mluví ve své sémantice směřem, který je protichůdný směřování vědy. Je to systém komunikace, který aktivizuje a maximálně využívá zdroje intensionality v jazyku.⁶ Literární vědci pěstují studium intensionálního významu již po dlouhou dobu, aniž si toho byli vědomi. Básnické figury a postupy, význam rýmů a zvukové organizace, anagramy a jiné skryté významy, „poezie gramatiky“, „sémantické gesto“, narativní způsoby, polopřímá řeč atd. - to všechno jsou intensionální jevy (viz Doležel 1990, zejména kap. 4, 5, 7). Avšak studium těchto jevů naráží znovu a znovu na zdánlivě nepřekonatelnou heuristickou překážku: jak zobrazit intensionální význam? Protože intensionální význam je plně určen svou texturou, je ovlivněn jakoukoliv změnou textury; nedá se parafrázovat, proklouzává sítí interpretujících výrazů, ztrácí

se v převyprávění. Parafráze nebo interpretace ničí intensionální význam tím, že ničí původní texturu. Jsme nakloněni přijmout Brooksovo „kacírství parafráze“ (Brooks 1947), načež nám zbývá jen velmi chmurný výhled: intensionální význam textu nemůže být sdělen jinak než opakováním tohoto textu.⁷

Další výklad má prokázat, že závislost intensionálního významu na textuře nás neodsuzuje ani ke „kacírství parafráze“ (tj. k redukci intenzí na extenze), ani k heuristické slepé uličce. Je třeba hledat cestu k nepřímému studiu intenzí skrze pozorovatelnou, rozboru přístupnou strukturaci textury. Výmluvným vodítkem jsou „popisná“ slova a slovní spojení, která vyjevují svůj intensionální význam skrze složky, z nichž se skládají: *pěkař, obývací pokoj, Šumava, jitřenka, večernice* atd. Intenze složitějších jazykových forem, zejména vět, jsou určeny akumulací, tj. tím, že vyvodíme intenze jednotek vyššího řádu z intenzí složek nižšího řádu (viz Dummett 1973, s. 152-153). Důležitost akumulace pro intensionální sémantiku nelze dosti zdůraznit. Stejně silně je však třeba zdůraznit, že významová akumulace není, jak již rozpoznali Husserl a Mukařovský, pouhé sčítání (viz Steiner a Steiner 1979, s. 60-65), nýbrž že vytváří „emergentní“ význam tím, že totalizuje lineární složky (Doležel 1990, s. 156, 158). Tvorba intensionálního významu textu je globální, makrostrukturální proces, analogicky globalizující organizaci jeho fikčního světa.

2. Intensionální funkce. Fikční světy, jak byly představeny v první části této knihy, jsou extensionální entity. Jejich složky, podoby a struktury nejsou vázány na doslovné znění fikčního textu, nýbrž mohou být vyjádřeny parafrází, překladem původní textury do extensionálního zobrazení. Je však zřejmé, že autor konstruuje a čtenář rekonstruuje fikční světy skrze původní znění (texturu) fikčního textu, to jest jako jev intensionální. Formálně je intensionální struktura světa vyjádřena pojmem intensionální funkce. Její definice vyplývá z obecné definice intenze: je to funkce od textury fikčního textu k fikčnímu světu.

Metoda nepřímé analýzy, navržená ve VII.1, identifikuje intensionální funkce tím, že objevuje globální „morfologi“ textury, její formativní principy, její stylové pravidelnosti.⁸ Nyní můžeme definovat intensionální funkci konkrétněji: je to globální pravidelnost textury, která určuje strukturaci fikčního světa. Pravidelnosti

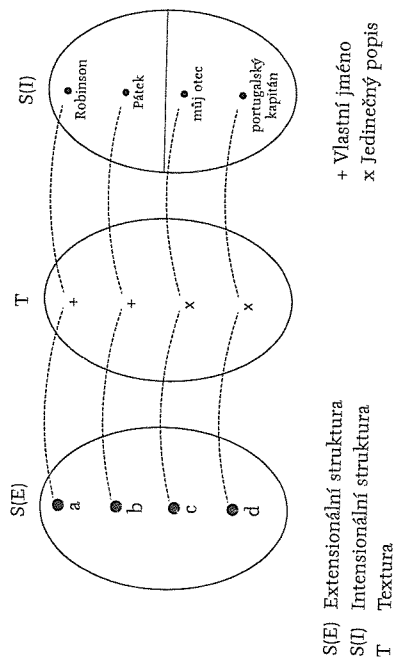
textury vytvářejí intensionální strukturaci fikčních světů, která nejen doplňuje jejich strukturaci extensionální, ale je pro jejich sémantiku neméně důležitá. Výsvětím tento faktor tvarování fikčních světů na jeho nejjednodušším případě, na dvouhodnotové intensionální funkci.

Jestliže spisovatel chce pojmenovat určitou fikční osobu, jazyk mu nabízí výběr mezi dvěma základními způsoby singulárního označení – vlastní jméno („Odysseus“), nebo jedinečný (individuální) popis („král Ithaky“, „hrdina Odyssey“). Vlastní jméno označuje osobu rigidně (Pr.2.1; Ep.4), a tedy nezávisle na formě jména; jedinečný popis označuje nerigidně, a proto v závislosti na své slovní formě. Můžeme říci, že ve standardním užití mají vlastní jména nulovou intenzi, zatímco jedinečné popisy mají intenzi vyjádřenou svou proměnlivou slovní formou. Intenze označení „král Ithaky“ je jiná než intenze „hrdina Odyssey“. Jestliže spisovatel přiražuje svým fikčním osobám dva zmíněné druhy singulární reference soustavným způsobem, jeví jeho textura pravidelnost v rozložení těchto způsobů pojmenování. Takový případ nalézáme v Defoeově *Robinsonu Crusoe*: vlastní jména jsou dána třem osobám jeho světa – „Robinson“, „Xury“ a „Pátek“ – zatímco všichni ostatní obyvatelé jsou pojmenováni pouze jedinečnými popisy – „můj otec“, „portugalský kapitán“, „vdova po anglickém kapitánovi“, „Pátkův otec“ apod.

Tato pravidelnost operuje jako intensionální funkce tímto způsobem: Jako extensionální entity mohou být osoby fikčního světa individualizovány a rozlišeny od sebe nějakými identifikujícími extensionálními výrazy, řekněme písmeny malé abecedy. Jestliže je každá fikční osoba důsledně pojmenována jedním ze dvou druhů singulárního pojmenování, rozštěpí tato pravidelnost textury se stavu konatelů na dvě podmnožiny: jedna sestává z osob, které jsou pojmenovány rigidně (vlastním jménem), druhá se skládá z osob pojmenovaných nerigidně (jedinečným popisem). Funkce singulárního pojmenování tak promítá na množinu extensionální množinu intensionálně strukturovanou. Intensionální funkce „přenáší“ globální pravidelnost pojmenování z fikčního textu do fikčního světa, kterému tak určuje specifickou intensionální strukturaci. Ve Schématu 2 zobrazují intensionální funkci singulárního pojmenování a její strukturující účinek na fikční svět *Robinsona Crusoe*. V intensionálně struk-

turovaném světě vytváří trojice konatelů – hrdina a jeho dva otroci – svou vlastní oblast, odlišnou od oblastí zahrnující ostatní jednající osoby.

Schéma 2

Toto rozštěpení světa na dvě oblasti nám připomíná rozdělení mytologického světa na oblast přirozenou a nadpřirozenou (V.6.1). Mezi oběma případy je však zásadní rozdíl: dvojdílný charakter mytologického světa je dán změnou v rozložení aletických modalit, a proto je to struktura extensionální, která se při parafrázi nemění. Avšak struktura zobrazená ve schématu 2 je intensionální. Dva logicky spjaté důvody nám umožňují tvrdit, že skrze intensionální funkci jsme dosáhli oblasti smyslu:

a) Tato struktura je plně určena texturou fikčního textu. Kdyby pojmenování fikčních osob bylo řízeno jinou pravidelností, intensionální struktura světa by byla jiná. Kdyby pravidelnost tohoto druhu neexistovala, kdyby v textu neoperovala intensionální funkce singulárního pojmenování, fikční svět by tuto strukturu postrádal. Závislost struktury světa na formě textury je podstatou našeho pojmu intensionality.

b) Různé intensionální funkce předávají jednomu a témuž fikčnímu světu různé intensionální struktury. Tato teze obráží podstatný rys Fregova smyslu: jeden referent může být sdružen s různými smysly, které „osvětlují“ různé jeho stránky (Frege [1892]

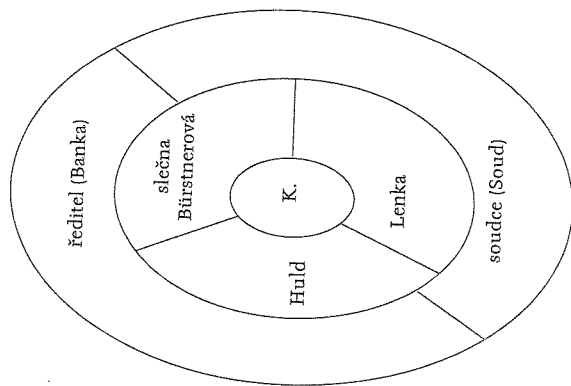
1969, 42). Intensionální funkce nám tak poskytuje to, co jsme od ní očekávali: dává nám nepřímý, ale operační přístup do říše smyslu v jeho nejsložitějším a nejvýraznějším projevu, ve strukturní fikčních světu.

Dvouladnost funkce je nejjednodušší forma přiřazení singulárních pojmenování. Jazyky však všeobecně nabízejí více než dva intensionálně rozdílné způsoby singulárního pojmenování: daná jména, příjmení, přezdívký, umělá jména, stálé nebo proměnlivé se jedinečné popisy atd. Složitou pravidelnost tohoto druhu můžeme pozorovat v *Procesu* Franze Kafky: jeho fikční postavy jsou důsledně jmenovány pouze příjmením („Block“ „slučna Birstnerová“), daným jménem („Lenka“), umělou zkratkou („K.“) nebo stálými jedinečnými popisy („ředitel“, „soudce“). Pravidelnost singulárního pojmenování v *Procesu* je tedy mnohohodnotová intensionální funkce; ta pořádá množinu obyvatel fikčního světa do koncentrických kruhů, jejichž středem je hlavní hrdina, jediná osoba jmenovaná zkratkou (podrob- nosti této intensionální struktury jsou dány v Doležel 1983). Schéma 3 je názorným zobrazením této intensionální struktury.

Extense a intense mohou a musí být rozlišeny v sémantické teorii, avšak zároveň je třeba zdůraznit, že v produkci literárního významu se doplňují. Extense jsou dostupné jedine skrze intense a naopak intense jsou zakotveny v extensích. Můžeme vyslovit dohad, že autor koncipuje fikční svět nejprve jako extensionální strukturu tím, že vymýšlí příběh, individualizuje jednající postavy v jejich vlastnostech a vztazích a umísťuje je do přírodního i lidského prostředí; poté píše text jedinečné textury a tak dává světu intensionální tvar. Naproti tomu čtenářům, kteří vstupují do fikčního světa prostřednictvím textury, je předložena nejprve intensionální struktura; teprve zpracováním informace nebo formalizovanou parafrází překládají texturu do extensionálního zobrazení a tak rekonstruují extensionální strukturu světa a jeho částí – příběh, portréty postav, krajinné a lidské prostředí. Fikční makrosémantika sleduje čtenářskou rekonstrukci a uplatňuje tak postupně tři analytické postupy: zaznamenává pravidelnosti textury; z těchto pravidelností vyvozuje intensionální strukturu fikčního světa; nakonec rekonstruuje extensionální strukturu světa pomocí určitého extensionálního metajazyka (zejména parafráze). Struktura fikčního světa není množina oddělených

úrovni, nýbrž sled transformací, jimiž se jedna úroveň přetváří v úroveň jinou.

Schéma 3

Intensionální makrosémantika fikce je náročný projekt. Nevíme, kolik a jaké druhy intensionálních funkcí lze odhalit. Počnu práci na tomto projektu tím, že prozkoumám dvě funkce: *funkci ověření* (kap. VI) a *funkci nasycenosti* (kap. VII). Po přečtení těchto kapitol čtenář zajisté pochopí, že tyto dvě funkce jsou pro intensionální strukturu světa zásadní: první z nich určuje, co ve fikčním světě existuje, druhá – jak hustě je fikční svět obydlen.

KAPITOLA VI (TP)

Ověření

Naše sémantika spočívá na jednom základním ontologickém předpokladu: existovat aktuálně znamená existovat nezávisle na znakovém zobrazení; existovat fikčně znamená existovat jako možná entita konstruovaná sémiotickými prostředky. Jinými slovy, fikční světy jsou zvláštní druh možných entit, jsou to možnosti obdařené fikční existencí. Každý sémiotický systém (médium) má schopnost předat možným entitám fikční existenci a každý z nich má k provedení tohoto úkolu své vlastní postupy nebo mechanismy. V sémiotickém systému zvaném literatura fikční entity vděčí za svou existenci zvláštnímu druhu konstruujících textů, fikčním textům (Pr.3). Takový text propůjčuje fikční existenci procedurou ověření, formálně vyjádřenou intensionální funkcí ověření. Abychom zdůvodnili toto tvrzení, musíme zodpovědět dvě otázky: za prvé na jakých globálních vlastnostech textury spočívá funkce ověření, a za druhé jak tyto texturové vlastnosti určují fikční existenci? Odpovědi na tyto otázky nás povedou do samého středu tvorby literárních fikcí.

1. Konstrukce světa jako performativní síla. Odpovědi na uvedené otázky začneme hledat tím, že vyloučíme jednu možnou odpověď: fikční existence nezávisí na „pravdivosti“ fikčních vět – tyto věty postrádají pravdivostní hodnotu (Pr.2.1). Akt konstrukce světa nemůže být ztotožněn nebo srovnán se zobrazujícími řečovými akty, jako jsou vyjadřovat pravdu nebo nepravdu, lhát, napodobovat nebo předstírat. Všechny tyto řečové akty předpokládají nezávislou existenci světa, k němuž pak příslušné výpovědi odkazují, selhávají odkazovat, nebo předstírají, že odkazují. Kdybychom založili fikční